

קידמה אחרת: לחזור לחיים של טעם

דב חנין

הדרמה הסביבתית הגדולה של השנים האחרונות איננה האיומים האקולוגיים. אין ספק, האיומים הסביבתיים אמנם הולכים ומחריפים אבל מה שבאמת חדש זו ההתעוררות המתרחבת מולם: מצד אחד, ממשל בוש מתנער מן המחויבויות שסומנו בפרוטוקול קיוטו, הסיכום הבינלאומי בעניין צמצום פליטות גזי החממה לשם האטת ההתפתחות המסוכנת של התחממות כדור-הארץ, אך מאידך, מתעוררת מחאה עולמית עצומה נגד ההתנערות הזו. אפילו בישראל, שהמלחמה בה פוגעת גם בסביבה וגם במאבק להגנתה, מתרחבת התחושה שמהו מאוד רקוב בעולמנו הסביבתי. שוב ושוב מתברר לציבור שענייני סביבה הם נושאים של חיים ומוות (פרשת הצוללים בקישון שחלו בסרטון) ושיש להם השלכות ישירות על חיי כולנו (פרשת האיסור על שתיית מי-ברז בגוש דן).

עלייתה של הסביבתיות החברתית

המחאה הסביבתית החדשה שונה מהקודמות לה גם בהיקפה וגם בתכניה. ניתן בהחלט לאמר שתנועה סביבתית-חברתית חדשה הולכת ונוצרת בעולם. זוהי תנועה המאופיינת הן בתפיסה רחבה יותר של הבעיות והפתרונות והן בבסיס חברתי מגוון יותר: התנועה החדשה מקיפה לא רק את שוחרי הטבע הוותיקים אלא גם איגודי עובדים, תנועות נשים והתארגנויות של מיעוטים מופלים. מכל הכיוונים הללו מתכנסים יותר ויותר אנשים לפעולות משותפות מתוך תחושה שביסודו של דבר המאבק שלהם הוא משותף. התנועה הזו הולכת וגדלה: רבבות השתתפו בפעולותיה הגדולות מסיאטל ועד גנואה. אחרי אירועי ה-11 בספטמבר היו, אמנם, כאלה שכבר מיהרו להספיד אותה. אך ההספדים היו לחלוטין מוקדמים מדי. בראשית 2002 השתתפו למעלה מ-50,000 בני אדם, בפורטו-אלגרה שבדרום ברזיל, בסדרה של דיונים שנועדו לגבש ולחדד את מסריה של התנועה. התנועה הסביבתית-חברתית הזו מתוארת לעתים, בצורה בלתי מוצלחת, כ"התנגדות לגלובליזציה". אך, למעשה, ההתנגדות היא לדפוס העכשווי של הגלובליזציה, דפוס של מיכסום רווחים על חשבון בני האדם וסביבתם, והתנועה היא בעצמה גלובלית. היא חורגת מעבר לרשתות המסורתיות של הפעילים בעולם הראשון ומקיפה שורה של ארגונים המוונים בעולם הרוב ("העולם השלישי"). התנועה החדשה כבר הוציאה לפעולה מאות אלפי אנשים במקומות רבים בעולם, אבל הפוטנציאל הפוליטי שלה רחב עוד

יותר. בעולם הרוב, ההידרדרות החברתית-כלכלית ייצרה עד כה בעיקר ייאוש ואפטיה. אולם, מרגע שמתחילה תזוזה משמעותית של מחאה חברתית, היא עשויה להתפשט כמו אש בשדה קוצים. בעולם הראשון מצא לעצמו, עד כה, חוסר הנחת מהמרוץ הצרכני ביטוי בעיקר בפרישה תרבותית (ה"ניו אייג'" לסוגיו השונים הוא דוגמה בולטת לכך) אך גם הוא יכול להיתרגם, בנסיבות מתאימות, למחאה חברתית אפקטיבית.

יכול הקורא לשאול, בשלב זה, מה הקשר בין כל אלה לבין סביבה? התשובה לכך היא פשוטה. התנועה החדשה מאופיינת גם בתפיסה שונה של הסביבה. הסביבה איננה נתפסת עוד כתחום נפרד של חיינו, אלא כמימד בלתי נפרד שלהם, כמימד חיוני לבחינת המציאות. הסביבה נתפסת כזווית הסתכלות המחודדת, עבור מי שמוכן להסתכל דרכה, את ראיית הסתירות החריפות והמתחים הפנימיים האיומים המאפיינים את העולם החברתי שלנו. היא מראה שמהו מאוד לקוי באופן שבו אנחנו חיים. דרכה ניתן לראות שהחברה שלנו לא תוכל להמשיך ולהתקיים בצורתה הנוכחית.

המעבר מתפיסה "טריטוריאלי" של הסביבה כאזור נפרד לתפיסה רב-ממדית של המציאות שהסביבה היא חלק ממנה איננו רק מעבר רעיוני. יש לו גם ביטוי ארגוני: שכן אם הסביבה היא אכן מימד בלתי נפרד של המציאות, גם התנועה הסביבתית איננה יכולה להיות נפרדת, "חד-ממדית", אלא חלק ממהלך רחב יותר.

התפיסה הסביבתית המאפיינת את התנועה החדשה היא, אם כן, תפיסה חברתית: האיומים הסביבתיים אינם ביטוי של משבר בטבע אלא של משבר ביחסי החברה עם הטבע. המשבר הסביבתי איננו טבעי אלא חברתי. יש לו מימדים היסטוריים: מקורו איננו בטבע האדם או בעצם קיומה של תרבות אנושית. שורשיו אינם באנושות ככזו אלא בחברה אנושית מסוימת ובהסדרים המאפיינים אותה. למשבר הסביבתי יש גורמים חברתיים, גורמים שניתן לאתר אותם בניתוח חברתי וניתן לשנות אותם בעשייה חברתית.

הסביבתיות החברתית נפרדת מהדיכוטומיה הרומנטית הישנה של שימור מול פיתוח. במקום לשלול פיתוח בכלל היא מעלה את שאלת טיבו של הפיתוח. האיום הסביבתי איננו נובע מפיתוח באשר הוא אלא מאופן פיתוח מסוים, אופן פיתוח הצורך את הסביבה, מעכל אותה ובסופו של דבר משמיד אותה. במקום אופן הפיתוח הזה מוצעות חלופות של קידמה אחרת, של קיימות (Sustainability) ופיתוח מקיים (בר קיימא).

בשני החלקים הבאים של המאמר אדגים הן את אופן ההתייחסות לשורשי המשבר והן את החלופה הסביבתית-חברתית המוצעת.

שורשי החברתיים של המשבר הסביבתי

הסביבתיות החברתית קושרת את המשבר הסביבתי עם אופן פיתוח שבמרכזו גידול בלתי מרוסן של המערכת הכלכלית. הגידול האדיר בייצור הוליד במערב חברה של

"השתמש זרוק", של שפע מוצרים לטווח קצר, המוחלפים במהירות עצומה. מתפתחת תרבות שלא נותר בה מקום לתיקון: מה שהיה לו ערך אתמול הופך היום לפסולת. חלום טלביזיוני של "אורח החיים האמריקני" מופץ בעוצמה ומציע, כביכול, הצטרפות למרוץ למיליארדי האנשים השרויים במצוקה ובעוני בעולם הרוב.

דפוס הגידול העכשווי איננו מתחשב ביכולות הספיגה של המערכת האקולוגית ויוצר בכך איומים קשים עליה. דוגמה אחת: התחממות כדור הארץ, תופעת החממה הנוצרת עקב פליטת גזים מכלי רכב ותעשיות, הזוכה בשנים האחרונות לתשומת לב מיוחדת. ובכן, פורום המדענים העולמי, העוקב בעשור האחרון אחרי ההתפתחות האקלימית, צופה האצה משמעותית של ההתחממות ומעריך שהיא עלולה לסכן את מערכות החיים על פני האדמה, כפי שאנחנו מכירים אותן היום. ובכל זאת, ההתמודדות הבינלאומית עם הסכנה הזו רחוקה מלענות על הצרכים. הסיבה לכך איננה רצון רע, או סתם חוסר אחריות, של המנהיגים. הסיבה היא שההתחממות, כמו מרבית הבעיות הסביבתיות, איננה ניתנת לפתרון טכני פשוט. התשובה להתחממות אינה יכולה להיות, למשל, התייעלות בשמוש באנרגיה: אנרגיה ובעקבותיה עליה בביקושים לאנרגיה (ושמוש באנרגיה רבה יותר). תשובה אמיתית להתחממות כרוכה בשינוי חברתי, בהתמודדות עם מערכת שלמה של אינטרסים כלכליים, אינטרסים המושקעים בדפוס מסוים של צמיחה כלכלית. עולם שקטר ההתפתחות שלו הוא הרווח הפרטי - לא יכול להנהיג מדיניות שתסכל את הרווח הזה.

המשבר הסביבתי העכשווי קשור לגידול הכלכלי הבלתי מרוסן, להאצת הפעילות הכלכלית של האדם בעולם. אשר על כן יש לאתר את שורשיו במנגנונים החברתיים שיצרו את ההאצה. פעילות כלכלית מואצת כזו העכשווית מאפיינת רק את התקופה האחרונה בהיסטוריה האנושית, תקופה קצרה יחסית. לסיכום המאה העשרים, פירסם "האקונומיסט" מאמר מקיף בנושא זה (תורגם ב"הארץ" מיום 27.12.00), ובו נטען כי: במשך כמעט כל ההיסטוריה האנושית, צמיחת הפעילות הכלכלית היתה כה איטית שכמעט לא היה ניתן להבחין בה בתקופת חיים אחת. מאה אחרי מאה, הקצב השנתי שלה היה קרוב מאוד לאפס...[רק] החל מ-1750 נשבר חוק הברזל הזה של ההיסטוריה. הצמיחה פסקה מלהיות סמויה מן העין...השיפור החדש בפריון העבודה האנושי היה מדהים [ו]איפשר גידול של פי 7.5 באוכלוסיית העולם... מה קרה? ומדוע באותה עת, ובמקום מסוים, מערב אירופה והשלוחה האמריקנית שלה?

ה"אקונומיסט" איננו מקבל את הטענה שקצב ההתקדמות הואץ פשוט בגלל הצטברות של ידע מדעי שהובילה להתקדמות טכנולוגית. למעשה, הוא טוען, שהקשר הזה בין מדע לטכנולוגיה נוצר רק מאה שנה אחרי פריצת הצמיחה הכלכלית: "עד המחצית השנייה של

המאה ה-19, ההתקדמות הטכנולוגית לא נשענה בדרך כלל על התקדמות מדעית. רק מעטים מהממציאים האחרים לגל החידושים המדהים בין 1750 ל-1860 היו מדענים... המטרה שלהם לא היתה להבין, אלא כפי שהעיד ואט על עבודתו שלו, לייצר מכונות שעובדות טוב יותר ובמחיר נמוך יותר".

המעבר לעידן הצמיחה התרחש מאה שלמה לפני שהטכנולוגיה רתמה את המדע לצרכיה. רתימת המדע לצורכי הטכנולוגיה היתה בעצם תוצאה של תהליך שהתרחש ולא סיבה שלו. זאת ועוד, ה"אקונומיסט" מזכיר שבמעצמות קודמות של מדע וטכנולוגיה, דוגמת יוון העתיקה, העולם המוסלמי וסין, תהליך כזה של צמיחה מואצת כלל לא התרחש.

אשר על כן, מסכם ה"אקונומיסט", דפוס הגידול הכלכלי קשור להוצרותה של השיטה הקפיטליסטית. מנגנון הגידול הבלתי-מרוסן, המאיים עתה על המערכת האקולוגית, הוא גרעינו של הקפיטליזם - סוד הצלחתו המרשימה בתחרות ההיסטורית עם שיטות חברתיות אחרות. בעטיו של הגידול הזה, יכול היה הקפיטליזם להעביר מן העולם לא רק את המערכות החברתיות שקדמו לו אלא אפילו מערכת שבאה להחליפו וניסתה, ללא הצלחה, להשיגו במרוץ ההתרחבות הכלכלית.

ניתוח מרתק של מנגנון הגידול הבלתי-מרוסן המתקיים בקפיטליזם מציעה החוקרת האמריקנית אלן מייקסינס ווד (Wood, 1995, 2000). טענתה המרכזית של ווד היא שמנגנון הגידול הבלתי-מרוסן קשור לשינוי מהותי, המתרחש בקפיטליזם, באופיו של השוק. שוק, טוענת ווד, התקיים אמנם במיגוון של חברות בהיסטוריה האנושית, אולם רק בקפיטליזם הוא הפך לאילוץ המתפשט על הפעילות האנושית בכללותה.

לפני הקפיטליזם היתה ליצרנים גישה ישירה, לא מתווכת על ידי שוק, לאמצעים שנדרשו לקיומם החברתי. היצרנים הישירים לא היו תלויים בשוק לעצם קיומם. רובם ככולם היו איכרים. האדמה היתה בחזקתם הישירה. החקלאות שלהם היתה חקלאות קיום שסיפקה להם את מה שנדרש למחייתם. ייצור חפצי השימוש היה עצמי. התקיים גם שוק - אך הוא התקיים כמערכת חליפין שהיתה מנגנון מסייע לאפיקי הקיום הבסיסיים. גם המעמדות העליונים לא היו תלויים בשוק לעצם קיומם. ניכוס הערך העודף מהיצרנים הישירים נעשה על ידם באמצעים לא כלכליים: הם לקחו בכפיה, בכוח, יכול או היטלים חומריים אחרים מהיצרנים הישירים. כדי להגדיל את הכנסותיהם, הם היו צריכים בסך הכל לשלל ולחזק את מנגנוני הגביה. המסחר התקיים בעיקר בסחורות שהן מותרות. קטגוריית סחורות של חפצים לשימוש המוני כלל לא התקיימה. המסחר היה מהלך של קניה בזול ומכירה ביוקר: התקיימו שווקים מקומיים זעירים ומפוצלים, כאשר במקום אחד אפשר היה לקנות בזול בכדי למכור ביוקר במקום אחר. בעולם

המוסלמי, במרכז המסחר של אסיה, בערי איטליה, המסחר היה מסחר של העברה: קונים במקום אחד ומוכרים במקום אחר.

בקפיטליזם, לעומת זאת, כולם תלויים בשוק לקיומם. השוק מתווך בין בני האדם לבין האמצעים הנדרשים לקיומם: אנשים מוכרים בשוק העבודה את כוח עבודתם ורוכשים בשוק הסחורות את מה שנדרש להמשך קיומם. ככל שהקפיטליזם מתפתח, הכל הופך בו לסחורות המיוצרות והמיועדות למכירה בשוק. בשוק החדש הזה, הרווח איננו מקניה בזול במקום אחד ומכירה ביוקר במקום אחר אלא ייצור יעיל יותר המתחרה באופן ישיר עם ייצור פחות יעיל באותו שוק עצמו. הסחורה עומדת בתחרות אימננטית עם סחורות אחרות. סחורה זולה יותר, טובה יותר, יעילה יותר – היא שתיקנה. בטווח לא ארוך, מי שמייצר באופן פחות יעיל ייצא מן המשחק – יפשוט את הרגל או שייבלע ע"י מתחריו. התחרות המתקיימת בשוק הזה יוצרת דחף לרציונליזציה מתמדת של הייצור, לחידוש מתמיד, ליעילות הולכת וגוברת. וכיוון שמי שמייצר יותר יכול להיות יעיל יותר וזול יותר לכל מוצר, מתקיים כאן מנגנון של התרחבות מתמדת: מי שלא יבלע אחרים יבלע על ידם. כך נוצרת מערכת של גידול מחוייב, מערכת של מיכסום שיטתי של רווחים והצבר שיטתי של הון.

הגיון ההתרחבות הוא הרציונל הפנימי של המערכת הקפיטליסטית. הצרכים האנושיים עצמם הופכים בה ממשתנה בלתי תלוי, גורם המוליד ייצור, למשתנה תלוי, דבר-מה שהייצור הקיים מפתח ומוליד אותו. הצרכים האנושיים הופכים ממקור לתוצר, כאשר ההתרחבות היא שמייצרת עימה צרכים אנושיים חדשים. מחקרים מראים כי בעוד צמיחת ייצור המזון, הביגוד וחומרי הבניין היא מקבילה לגידול באוכלוסיה, ייצורם של מוצרים חדשים צומח בשיעור פנטסטי. לאורך המאה העשרים נוצרו והתרבו במהירות סוגים חדשים לחלוטין של מוצרים: סיבים סינטטיים, מוצרי אלקטרוניקה, כלי רכב. צריכת החומרים לנפש בארצות הברית עלתה פי חמישה מאז 1950. בעולם, עלה בתקופה זו מספר המכוניות ביחס לאנשים פי ארבעה. לדפוס הצמיחה (והצריכה) יש, לפיכך, משקל כבד הרבה יותר בגידולה של טביעת הרגל האקולוגית של האנושות מאשר לעצם גידול האוכלוסיה.

להפיכת השוק לאילוץ המרכזי בחיים הכלכליים יש משמעות מהפכנית. בקפיטליזם, השוק הופך ממנגנון פשוט של חליפין למסדיר ולקובע עיקרי של עצם הקיום החברתי. הוא מתרחב ומתפשט באופן חסר תקדים, הן אופקית – בהשתלטות על שטחים נוספים על פני העולם (רוסיה, סין, העולם השלישי) והן אנכית – בפלישה לממדים נוספים של החיים. האימפריאליזם של השוק מתבטא בחדירת הלוגיקה שלו, ההגיון של הייצור והפעילות למטרות רווח, לתחומים חדשים: העבודה המייצרת רווח כלכלי מקבלת יתרון חברתי משמעותי על פני עבודת בית; שוק העבודה בשכר גדל ומצטרפות אליו גם יותר

יותר נשים; חקלאות לצורכי שוק דוחקת את חקלאות הקיום - מהזרעים ועד היבול, חומרי הגלם והתוצרים החקלאיים הופכים לסחורות. הכל, ובכלל זה גם הטבע, הופך לסחורה.

הקפיטליזם, המאופיין בלחץ מתמיד להעלאת היעילות באמצעות הורדת עלויות הייצור, נאלץ להתמודד עם לחצים נגדיים: העובדים נאבקים להעלאת שכרם ולשיפור תנאי העבודה. הרחבת הדמוקרטיה הפוליטית אפשרה תרגום למיסוי של הלחץ העממי להרחבת ההוצאות החברתיות (במיוחד לחינוך ולבריאות). במקביל, ההתפתחות הטכנולוגית מביאה לגידול בהון המגולם במיכון (ההון הקבוע) ועקב כך לא כדאי למשקיעים לנטוש תחומי ייצור שבהם הרווח הופך, עקב התחרות, לנמוך יותר. מכל הסיבות הללו, הקפיטליזם המאוחר מאופיין בירידה בשיעור הרווח (Brenner, 1998). תוצאתה של ירידה זו בשיעור הרווח היא עליה באגרסיביות של המערכת - הגברת הלחץ על הוצאות הייצור השוטפות (ההון המשתנה) באמצעות מאמץ מתמיד להעתקת ייצור למקומות זולים יותר, לפגיעה בשכר העבודה ובתנאים הסוציאליים, וגם לכרסום בהסדרי מדינת רווחה והגנה על הסביבה.

הגנת הסביבה מחייבת, לפיכך, מאבק מתמיד נגד הרציונל הפנימי של המערכת הקפיטליסטית העכשווית - הלחץ העצום הזה להקטנת ההוצאות ולהחצנת העלויות. דו קיום בשלום בין הלוגיקה של מיכסום הרווח לבין הלוגיקה של הגנת הסביבה איננו אפשרי. קפיטליזם אקולוגי הוא אוטופיה. הפנמת העלויות הסביבתיות לתוך עלויות הייצור יכולה לתרום כל עוד היא מצמצמת את חופש הפעולה של רציונל הרווח. אבל כשלעצמה היא איננה יכולה להספיק: הסתפקות בהקניית תו מחיר כלכלי לערכים סביבתיים יכולה להפוך גם אותם לסחורות ו"להכפיף" גם את הטבע לשוק. וכמו שהפיכתם של מים לסחורה יוצרת מצב בו יש אנשים שאינם יכולים לרכוש מי שתייה ראויים, כך גם הפיכת האוויר לסחורה, תביא לכך שבסופו של דבר יהיו כאלה שלא יוכלו לרכוש לעצמם אוויר סביר.

האם אפשרית התגברות על הרציונל הקפיטליסטי של ההרחבה המתמדת של הייצור לשם רווח? העניין העיקרי בהסתכלות ההיסטורית על הקפיטליזם איננו בעבר כשלעצמו, אלא ביכולת להסיק ממנו על ההווה ועל עתיד אפשרי. אנחנו הרי רגילים כל-כך לחוקיות החברתית שאנחנו חיים בה עד שהיא נראית לנו שקופה. כדי לראות איך מה שנראה לנו מובן מאליו, נראה פעם מוזר ולא מקובל, יש צורך ללכת, נוסח פוקו, לזמן האחר. כדי להבין את "כאן ועכשיו" צריך ללכת ל"לא כאן ולא עכשיו".

דיון היסטורי מאפשר לראות איך העבר איננו פשוט המשך לאחור של ההווה. מה שנראה לנו טבעי ומובן מאליו והופך להיות חברתי ותלוי תקופה. היכולת, המושגת כך, לחשוב על אופציות אחרות של היערכות חברתית היא כשלעצמה צעד ראשון בהשתחררות מהאופציה העכשווית, הנראית טוטאלית כל כך. כך הופך ההווה החברתי,

שבעינינו נראה טבעי לגמרי, להיסטורי לגמרי - למשהו שכמו שהיתה לו התחלה יוכל להיות לו גם סוף. באופן זה, קביעת הגבולות בעבר היא המאפשרת גבולות בעתיד. ההיסטוריון האנגלי א.פ. תומפסון כתב בהקשר זה: "לעולם לא נחזור לטבע האנושי הטרומ-קפיטליסטי אולם תזכורת של הצרכים, הציפיות והקודים השונים שלו יכולה לחדש את תחושתנו לגבי מינעד האפשרויות שיש בטבע הזה".

ובכן - האם הפיכתו של השוק לאילוץ היא תולדה הכרחית של התפתחותה הכלכלית של האנושות? האם הקפיטליזם הוא תוצר טבעי של ההתפתחות הרעיונית או הטכנולוגית? מחקריו ההיסטוריים המקיפים של ברנר (1989, 1993, 1985, Brenner) מציעים תשובה שלילית לשאלה הזו. ברנר מתמקד בניתוח מצב היסטורי מאוד מקומי וספציפי, מצבה של אנגליה במאות ה-16 עד ה-18. בצומת ההיסטורית המיוחדת הזו, טען ברנר, נולדה אותה טרנספורמציה שלמה של היחסים האנושיים הבסיסיים ושל מערכת היחסים בין האנושות לבין הטבע, שאנחנו מכנים בשם קפיטליזם. ברנר איננו שותף לראייה האפריורית של הקפיטליזם כתופעה טבעית, כמשהו הטבוע בתרבות העירונית ואשר רק מכשולים חיצוניים - המדינה הבלתי נכונה, הדת הבלתי נכונה, האידיאולוגיה הבלתי נכונה, מנעו את יציאתו מן הכוח אל הפועל ואת הפיכתה של כל תרבות עירונית לקפיטליסטית. על פי ברנר, הקפיטליזם נולד דווקא בכפר האנגלי. הוא החל עוד לפני המהפכה התעשייתית. למעשה, הקפיטליזם הוא שהתניע את המהפכה התעשייתית ולא להיפך.

מיוחדותה של הסיטואציה שברנר מוצא באנגליה של אותה תקופה נובעת מצירופם של כמה מרכיבים: להבדיל מארצות אחרות באותה תקופה, אנגליה היתה מאוחדת פיסית ברשת של דרכים ונהרות. התקיימה בה מדינה ריכוזית בעלת מערכת משפטית אחת. כחלק מהמדינה הריכוזית, נוצרה בה - מן המגנה כרטא ואילך - מוגבלות ייחודית של דרכי הניכוס הלא כלכליות, אותן דרכי ניכוס עליהן התבססו המעמדות העליונים קודם לכן.

במקביל, ריכוז של הבעלות על הקרקע בידיים מעטות, איפשר לבעלי הקרקעות לעבור לדרך שונה של ניכוס. כך נוצרו במקביל הן האילוץ והן האפשרות ההיסטורית לעבור לאמצעי ניכוס כלכליים: בעלי הקרקעות החלו לנקוט בדרך חדשה של הפקת רווחים מירביים מהן - העמדתן להחכרה על בסיס תחרות בין המבקשים לחכור. התפתח, בעצם, שוק של החכרות בו הקרקע הוחכרה למרבה במחיר. כך נוצר מצב בו החוכר הפך להיות תלוי בהכנסות שלו, מצב שתמרץ אותו ליעילות ולהתמחות.

שוק החכרות היה חוליית המפתח במעבר לאמצעי ניכוס כלכליים. הוא יצר מכניזם של התייעלות הולכת ומעמיקה של החקלאות בתוך תחומי השטח הנתון. החקלאות האנגלית של המאה ה-18 הפכה להיות היעילה בעולם. נוצרה בה היכולת לכלכל

אוכלוסייה לא חקלאית הולכת וגדלה. ואוכלוסיה כזו אכן נוצרה, מנפלטי הכפר שהלך והתייעל. כך נוצר באנגליה כוח עבודה זמין וזול בהיקף ניכר. במקביל נוצרו עודפים הולכים וגדלים של כסף פנוי להשקעות חדשות. וזו היתה הסיטואציה החברתית שאיפשרה את המהפכה התעשייתית. מכאן ואילך, המשך התפתחותו של הקפיטליזם הוא ידוע. עם המהפכה התעשייתית נוצרו עודפים גם של התוצרים שלה. חיפוש השווקים לתוצרים הללו סיפק את ההנעה הבסיסית לסוג חדש של אימפריאליזם.

הרגע בו נוצרה, במקום מסוים אחד ובסיטואציה חברתית מסוימת אחת, המוטציה הייחודית הזו הקרויה קפיטליזם - היה רגע של שינוי בהיסטוריה החברתית העולמית. מכאן ואילך, הצורך להתחרות באנגליה הקפיטליסטית הוא שיצר התפתחות קפיטליסטית גם בארצות אחרות. לא בכל הארצות היתה ההנעה הראשונית של התהליך כשלעצמה קפיטליסטית. כפי שאלן ווד מציינת בצדק, בכמה מן המקרים (גרמניה, למשל), התפתח הקפיטליזם בשלבים הראשונים ביוזמת המדינה, כאשר ההנעה הראשונית שלו נבעה משיקולים גיאופוליטיים וצבאיים. אך מהזמן שהמערכת התייצבה על רגליה, הוחלף סוג זה של הנעה, בהנעה הפנימית חסרת המעצורים של המערכת עצמה. עם זאת נותר למדינה, עד עצם היום הזה, תפקיד מפתח בעידוד ההתפתחות הקפיטליסטית, בכל המקומות בהם קפיטליזם קיים.

מנגנון הגידול הבלתי מרוסן הוא, אם כן, תולדה של חוקי תנועה חברתיים בהתפתחות במציאות היסטורית מיוחדת. במונחים היסטוריים, הקפיטליזם הוא מערכת כלכלית-חברתית מאוד ייחודית, שנוצרה בנסיבות מאוד מיוחדות, והצליחה, בתחרות עם מערכות פחות יעילות, להשלים את השתלטותה על העולם עד שלהי המאה העשרים. וכפי שהתחלתו של הקפיטליזם היא חברתית והיסטורית - גם סופו יכול להיות חברתי והיסטורי.

קידמה אחרת ואיכות חיים

האם נוכל לחיות טוב יותר בלי מנגנון הגידול הקפיטליסטי? האם הגידול הזה חיוני לשיפור איכות החיים? חתן פרס נובל לכלכלה, ההודי אמרטיה סן, משיב על השאלה הראשונה בחיוב ועל השנייה בשלילה. בשלילת ההנחה שמנגנון הגידול חיוני לשיפור איכות החיים הוא מצביע על נסיונה של קרלה, מדינה בדרום הודו שנמצאה שנים בשלטון השמאל. ההכנסה הלאומית לנפש בקרלה היא 60% מזו שבהודו בכללותה. ובכל זאת, תמותת התינוקות בקרלה היא 2.7% לעומת 8.6% בהודו בכללותה, ו-10.6% במדינות שבהן ההכנסה הלאומית לנפש מקבילה לזו של קרלה. תוחלת החיים בקרלה היא 70 שנים לעומת 57 בלבד בהודו בכללותה. תוחלת החיים בקרלה גבוהה יותר מאשר בסעודיה העשירה.

ההישגים האלה של קרלה הם תולדה של מדיניות חברתית של חלוקה מחדש של ההכנסות, של רפורמה אגררית, של קידום מערכות הזנה ובריאות ציבורית (Sen & Dreze, 1999). באחת, המפתח לאיכות חיים טובה יותר איננו גידול הכלכלה אלא מערכת של צדק חברתי: לא ייצור של עוד סחורות אלא חלוקה צודקת של המשאבים הקיימים. אמרטיה סן שולל את ההתמקדות בתוצר הלאומי הגולמי כמפתח להערכת איכות החיים של בני האדם. האופי הפטישיסטי של ההתמקדות במוצרים ככאלה מדיר מן הדיון, בעצם, את השאלה החשובה והמעניינת יותר – מה המוצרים הללו עושים לבני האדם. במרכז הדיון באיכות החיים, סן מציב את שאלת יכולתם של בני האדם לעשות או להיות בחייהם. להערכת איכות החיים, הוא כותב, חיוני לדעת איך אנשים יכולים לנהל את חייהם, מה תוחלת החיים שלהם, מהם השירותים הרפואיים העומדים לרשותם, מהי איכותו של החינוך, מהו אופיה של העבודה – האם היא מונוטונית ומנכרת או שיש בה סיפוק ויצירה, מה טיבם של היחסים החברתיים ומה היקפן של הזכויות הפוליטיות, אילו יחסים קיימים בין המינים ומה אופיה של המערכת המשפטית. מעבר לכל אלה, חיוני לדעת באיזו מידה החברה הנתונה מאפשרת לבניה מרחב ממשי לדמיון ולתחושת רגשות כמו אהבה והכרת תודה (Sen & Nussbaum, 1996).

באמת המידה הזו קל לראות שהמערכת החברתית העכשווית בוודאי שאיננה מאפשרת איכות חיים סבירה בעולם הרוב ("העולם השלישי"). אך מהי איכות החיים בעולם הראשון? לסטר בראון, מייסד מכון Worldwatch, כותב על ההאצה המאפיינת את כל ממדי החיים בארצות המפותחות. ממש כמו ב"עליסה בארץ הפלאות" אנחנו צריכים לרוץ פשוט בכדי להישאר באותו מקום. החיים במערב דומים למרוץ עכברים. אך זהו מרוץ, שכפי שכתבה לילי טומלין, גם מי שמנצח בו נותר עדיין עכבר. אנחנו מוקפים באמצעים שנועדו לחסוך לנו זמן שהרי "זמן זה כסף". אך כמו מומו של מיכאל אנדה, לא משנה כמה זמן אנחנו חוסכים, אף פעם אין לנו עודף ממנו. בדרך מסתורית הוא פשוט נעלם. הסיבה לכך היא פשוטה – כפי שאומר חתול הצ'שיר לעליסה – הזמן איננו דבר. אי אפשר לרכוש אותו ואי אפשר לאבד אותו. התחושה שגם הזמן הוא סחורה איננה מתיישבת עם המציאות.

בראשית האלף השלישי, הקפיטליזם משתלט על העולם כולו. הגיון השוק חודר לכל מערכות החיים, אטומיזציה חברתית מפרקת את כל הרקמות הקודמות, יחסי המסחר הופכים לאוניברסליים וטוטליים. התהליך הזה יוצר סתירה קשה בין היותו של האדם יצור חברתי לבין מציאותו הממשית, המנותקת וה"בלתי-חברתית". זהו הרקע להתגברות חיפוש המשמעות והמצאתן של רקמות חברתיות חלופיות. אך בלימת המרוץ היא, בסופו של דבר, מהלך של שינוי חברתי. ניסיונות בלימה מקומיים הם חשובים, אך לא די בהם. בסופו של דבר, המשימה היא לא להאט את קצב ההרס אלא לשנות כיוון ולבנות חלופה.

שחרורה של הדמוקרטיה מן השוק היא חוליה מרכזית בכל מהלך של שינוי. באמצעות ההפרדה בין כלכלה ופוליטיקה, הקפיטליזם של המאה העשרים הוציא אל מחוץ לתחומי השליטה הדמוקרטית (הפוליטיקה) את תחומי המפתח הנשלטים על ידי "חוקיות" אחרת (הכלכלה): כך הפכה לפחות משמעותית האזרחות השווה שהוענקה לכל. אך גם הדמוקרטיה הפוליטית, המאפשרת מירווח פעולה ללחצים עממיים, הפכה בעייתית בשיעור הרווח.

אשר על כן, בתחילת המאה העשרים ואחת אנחנו עדים להשלטה גלויה של הספירה הכלכלית על הספירה הפוליטית, כחלק מהשלטת השוק על כלל תחומי החיים החברתיים. "קשרים פסולים בין הון ושלטון" אינם עוד מקרה חריג אלא דפוס קבוע. הולכים ומתממשים במציאות דבריו הידועים של השופט ברנדייס, שאפשר לקיים דמוקרטיה פוליטית ואפשר לקיים ריכוז של העושר ביד מעטים, אך אי אפשר לקיים את שניהם יחד.

זיהוי מקור הבעיה מסמן את כיוון הפתרון: לא מיסחור של הסביבה והכפפתה לשוק, לא השלמה עם תהליכי התפשטותו של השוק לשטחים חברתיים חדשים, אלא בדיוק פעולה בכיוון ההפוך היא הדרושה לנו. ההתמודדות היחידה עם ההשלכות ההרסניות של מנגנון הגידול המאפיין את הקפיטליזם, היא זו המציעה כיוון תנועה הפוך, כיוון של שחרור ממסחור והוצאה של תחומים מתחומי השליטה של השוק. הוצאה כזו יכולה להיעשות, למשל, על ידי הפיכתם ההדרגתית של תחומי חיים חיוניים – בריאות, חינוך, סביבה, תרבות, פוליטיקה – לניתנים להשגה רק באמצעים אחרים. הכיוון הזה מסמן לכולנו חזון אחר של חיים ראויים. הרחק מעבר למרוץ הצרכני ישנם חיים לחיות אותם, ישנם ערכים ליישם, ישנם גישות לחוות, ישנו עולם מלא פליאה והתרגשות.

מקורות

- Brenner, R. 1985, "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe", in *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, T.H. Aston and C.H.E. Philipin, eds. Cambridge University Press.
- Brenner, R. 1989. "Bourgeois revolution and transition to capitalism" in *The First Modern Society*, A. L. Beier and others, eds., Cambridge University Press.
- Brenner, R. 1993. *Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict, and London Overseas Traders 1550-1653*. Princeton University Press.
- Brenner, R. 1998. "The Economics of Global Turbulence" *New Left Review* 229.
- Sen, A.&Dreze, J. 1999. *The Amartya Sen and Jean Dreze Omnibus*. Oxford University Press.
- Sen, A. & Nussbaum, M. 1996. *The Quality of Life*. Oxford University Press.
- Wood, E.M. 1991. *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay On Old Regimes and Modern States*. London.
- Wood, E.M. 1995. *Democracy Against Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wood, E.M. 2000. *The Origin of Capitalism*. New York: Monthly Review Press.